

30% tekstu Księgi Hioba jest niezrozumiałe. Ukazuje jednak, gdzie tkwi problem, wskazując chociażby na ogromną liczbę hapaks legomena w tej Księdze oraz na brak jej spójności literackiej. Właśnie w takim ukazywaniu problemów ujawnia się kompetencja autora i jego geniusz pedagogiczny. W ostatecznej ocenie problemów ks. G. Ravasi odwołuje się do tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej, przywołuje opinie archeologów i historyków, uwzględnia rezultaty badań lingwistycznych i porównawczych. Wyraźnie dystansuje się tylko od poglądów zbyt naiwnych i fundamentalistycznych.

Nie bez znaczenia dla oceny tej dobrze rozpoczętej seria wydawniczej jest i to, że staje się ona coraz lepiej dopracowana pod względem merytorycznym i edytorskim. Fakt ten jest tym bardziej ważny, że przyswojenie

twórczości Gianfranco Ravasiego w jakimkolwiek języku będzie zabiegiem bardzo trudnym. Nie wystarcza doskonała znajomość języka włoskiego oraz terminologii hebrajskiej i greckiej. W błyskotliwych sformułowaniach autora odbija się bowiem – w formie nieraz bardzo subtelnej i zawoalowanej – kultura niemal całej ludzkości. Dla oddania zaś całego bogactwa treści, zwłaszcza podanego w sposób aluzyjny, wymagane jest mistrzostwo tłumaczy i redaktorów. Wydawca dba o ich dobór i coraz wyższą jakość kolejnego wydarzenia edytorskiego. To sprawia, że na kolejne tomy czytelnik będzie czekał z niecierpliwością i pewnością. Niecierpliwością z powodu ciekawości poznawczej, zaś z pewnością, że gdy już ukaże się kolejna pozycja z serii „Zgłębiać Biblię”, będzie ona po prostu dobra i warta zakupienia.

Ks. Roman Pindel

J. Warzecha SAC, *Historia dawnego Izraela*,  
Wydawnictwo UKS, Warszawa 2005, stron 655.

Polska biblistyka nie miała dotychczas własnego podręcznika do historii Izraela. Jedyne opracowanie, które mogło pretendować do tego miana była *Historia czasów Starego Testamentu* autorstwa ks. prof. Józefa Jelity, wydana w r. 1961 w ramach serii *Pismo Święte ST*. Wprawdzie jej autor był świetnym filologiem i orientalistą, pisał jednak swój podręcznik na długo przed Soborem, zgodnie z metodolo-

gią powszechnie stosowaną wówczas w biblistyce katolickiej. Historyczność opowiadań biblijnych nie podlegała żadnej ocenie krytycznej, a dostępne źródła pozabiblijne były zbyt szczupłe, by mogły przyczynić się do dokładniejszego datowania wydarzeń opisanych na kartach Starego Testamentu. W ostatnim półwieczu ukazało się w polskim tłumaczeniu kilka ważnych opracowań dziejów biblijnych,

zarówno autorów katolickich (Ricciotti, Schedl) jak i protestanckich (Albright, Bright). Żadna z tych prac nie spełnia jednak wymogów stawianych we współczesnej nauce podręcznikom tego typu. Najlepiej jeszcze wypadają na tym tle popularyzatorskie dzieła zbiorowe, jak zbiór esejów pt. *Starożytny Izrael*, red. H. Shanks, wyd. Czytelnik, Warszawa 1994, czy analogiczne dzieło francuskie *Świat Biblii*, red. A. Lemaire, wyd. Ossolineum, Wrocław 2001.

Toteż z wielką radością należy przywitać gruntowną pracę znanego biblisty warszawskiego, który od wielu lat zajmuje się historiografią biblijną. Pierwszą „przymiarką” do tego dzieła była wydana przed 10 laty książka J. Warzechy pt. *Dawny Izrael. Od Abrahama do Salomona*. Autor zapowiadał już tym podtytułem książki, że zamierza opracować całą historię biblijnego Izraela. Faktycznie, czytelnik polski otrzymuje obecnie do rąk cenną syntezę dziejów Starego Testamentu, o których wiadomości musiał dotychczas czerpać z rozproszonych i trudno dostępnych artykułów.

Już we *Wstępie* (s. 13 n.) ks. Warzecha zastrzega jednak, że „niniejsza publikacja nie jest dalszym ciągiem poprzedniej książki... Od tamtej bowiem pory pojawiły się nowe odkrycia archeologiczne i mnóstwo opracowań” Sformułowanie to zapowiada, że prezentowana tu praca oparta będzie na solidnej bazie metodologicznej. Metoda przyjęta w niniejszym podręczniku została szeroko wyłożona we *Wprowadzeniu* (s. 15-37). Autor omawia tam skrótowo źródła biblijne

i pozabiblijne, jakie wykorzystał w swej pracy. Z konieczności odnosi się do dyskutowanej dziś teorii źródeł literackich Pięcioksięgu (J E D P), kładąc przy tym ze zrozumiałych względów nacisk na obszerny blok historii deuteronomistycznej (Pwt - 2 Krl).

Szczególnie cenne dla początkującego czytelnika Biblii są uwagi na temat współczesnych podejść naukowych do tekstu natchnionego. Autor omawia więc szeroko historiografię modernistyczną, odwołując się chętnie do zdobyczy nauk społecznych i ekonomicznych (Braudel). Zwraca też uwagę na ujęcie opozycyjne w stosunku do modnego dziś socjologizmu. Chodzi o nowy prąd, zwany antropologią historyczną (Bloch, Fevre), a interesujący się głównie mentalnością danej epoki. Centrum zainteresowania w tej nowej orientacji historii (nie tylko biblijnej) staje się ponownie człowiek. „Chodzi tu jednak o człowieka już nie jako sprawcę zdarzeń, lecz raczej o człowieka jako twórcę i uczestnika kultury oraz nosiciela cywilizacji” (s. 34).

Na koniec *Wprowadzenia* wspomina Autor o najnowszym kierunku badań, określanym w literaturze anglojęzycznej jako *New Historicism*. W zastosowaniu do badań nad historią Starego Testamentu „skupia on dotąd uwagę na literackich tekstach pozabiblijnych” (s. 35). Ks. Warzecha, jako profesor bibliistyki na Wydziale Humanistycznym UKSW, dobrze rozumie potrzebę takich badań porównawczych i chętnie do nich się odwołuje.

Dotyczy to zwłaszcza pierwszej części jego podręcznika. Zatytułował

ją znamienne: *Wspomnienia (wyobrażenia) o czasach przed królestwem* (s. 39-131). Epoka patriarchów i Mojżesza różni się bowiem od epok następnych właśnie tym, że brak do jej opisu dokumentów ściśle historycznych. W ocenie przedstawionych tam wydarzeń trzeba się zatem z konieczności odnieść do bogatej literatury pozabiblijnej, aby z jej pomocą ocenić stopień wiarygodności historycznej zawartych tam przekazów tradycji ustnej i spisanej. W świetle źródeł pozabiblijnych (literackich i archeologicznych) lepiej można wyjaśnić zjawisko zaistnienia (*emergency*) Izraela w Kanaanie. Nie musiało się ono wiązać ze zbrojnym podbojem, jak zdają się sugerować opisy biblijne; raczej była to pokojowa infiltracja terenów rolniczych wokół miast zajmowanych przez dawnych mieszkańców Ziemi Obiecanej.

Druga część podręcznika nosi tytuł *Powstanie i rozwój monarchii* (s. 133-195). Także dla tej epoki (od Saula do Salomona) brak bezpośrednich źródeł historycznych poza opisem biblijnym. Dużą więc pomocą dla naświetlenia przemian społecznych, jakie się wówczas dokonały w Izraelu, są metody wypracowane w naukach społecznych. Ważna jest także umiejętna interpretacja gatunków literackich wykorzystanych w historycznym dziele deuteronomisty. Sławna bajka Jotama (Sdz 9) jest doskonałym przykładem propagandy antymonarchicznej, a ideologia Syjonu - usprawiedliwieniem polityki ekspansji Dawida.

Część trzecia omawia *Dzieje królestwa podzielonego* (s. 197-317), a więc ponad 200 lat skomplikowanych lo-

sów obydwu monarchii. Ważną dla historyka kwestią tego okresu jest uzgodnienie chronologii rządów władców Izraela i Judy. W tym względzie nieoceniona pomoc przynosi bardzo precyzyjna chronologia asyryjska, oparta na wzajemnie uzupełniających się źródłach. Są to z jednej strony wykazy urzędników królewskich (*limmu*), stosowane przy pisaniu kronik królestwa, a z drugiej strony listy samych królów. Za wzorem Asyryjczyków, podobne roczniki spisywano też w państwie neobabilońskim i perskim; brak ich natomiast w Egipcie. W oparciu o chronologię pozabiblijną ks. Warzecha stara się ustalić dokładne daty panowania królów izraelskich i judzkich. Cenną pomocą są w tym względzie również pieczęcie urzędników królewskich, ciągle odnajdywane przez archeologów.

Trudniejsza do precyzyjnej datacji jest epoka schyłkowa królestwa Judy i następujący po niej czas wygnania babilońskiego. Okres ten (722-536) jest tematem czwartej części omawianej książki (s. 319-355). Dane archeologii, dotyczące bezpośrednio wydarzeń biblijnych, są tu znacznie skromniejsze; natomiast historycy sięgają chętnie do bogatych archiwów babilońskich świątyń, aby z pomocą zawartych tam dokumentów lepiej nakreślić tło społeczne i ekonomiczne żydowskiej diaspory.

Wreszcie piąta część podręcznika (*Czas judaizmu*, s. 357-505) omawia dzieje żydów kolejno pod władzą perską, grecką i rzymską, aż do powstania Bar Kochby w r. 135 po Chr. Dla historii tego ostatniego okresu ogromną rolę mają dokumenty z Pustyni

Judzkiej, odkryte po II wojnie światowej i ostatnio opublikowane. Z kolei dzieje diaspory egipskiej dobrze dokumentuje papirolog J Meleze-Modrzejewski, którego książka *Żydzi nad Nilem* (wyd. Enigma, Kraków 2000) została również obficie wykorzystana w ostatniej części pracy ks. Warzechy. Mowa tu o dwu apendyksach zamykających ten cenny podręcznik do historii dawnego Izraela (s. 507–555). Pierwsze z dwu uzupełnień dotyczy pojmowania historii w Izraelu, drugie zaś – to bogato udokumentowane dzieje diaspory aleksandryjskiej. Ponieważ nie mieszczą się one ściśle w ramach podręcznika, Autor umieścił je słusznie w zakończeniu swej pracy. Całość zamyka bogaty zestaw

bibliografii, obejmujący także liczne opracowania polskie (s. 557–596). Cennym uzupełnieniem, ułatwiającym lekturę książki, są liczne skorowidze (s. 597–632), wykaz tabel chronologicznych i map.

Książka wydana jest bardzo starannie; broszurowa okładka mocno skleja pokazną objętościowo całość, dając nadzieję na długie użytkowanie. W odróżnieniu od wielu prac podręcznikowych, książka ks. prof. Warzechy odznacza się starannym stylem i jasnością wykładu. Z tego względu będzie pożyteczną lekturą nie tylko dla studentów, ale dla wszystkich, którzy umiłowali Pismo Święte i chcą oprzeć zawarte w nim orędzie na mocnym fundamencie historii.

Ks. Antoni Tronina

S. Douglas, *Theology of the Gap. Cappadocian Language Theory and the Trinitarian Controversy*, (*American University Studies, Series VII, Theology and Religion*, vol. 235), Peter Lang, New York–Frankfurt am Main 2005, stron 289.

Przeżywamy obecnie renesans zainteresowania teologią trynitarną IVw. Mnożą się monografie i artykuły naukowe poświęcone poszczególnym zagadnieniom ówczesnej debaty o chrześcijańskie pojęcie Boga. W 2004 roku ukazała się monografia L. Ayresa (*Nicea and its Legacy*, Oxford–New York 2004) poświęcona poszukiwaniu właściwej interpretacji teologicznych wydarzeń złotego wieku patrystyki. Ayres wyraźnie zakłada sobie jako cel dekon-

strukcje obiegowo przyjmowanych charakterystyk teologicznych sporów Ojców. Według niego jednym z głównych problemów ówczesnej teologii trynitarniej jest sprawa języka teologii. Tak przynajmniej problem ten rozumieli wielcy kapadocyjczycy, których teologia trynitarna wyrasta z konkretnej koncepcji języka i rodzi się w trudnej debacie o możliwościach i granicach ludzkiego mówienia o tajemnicy Boga.